

CÜMLƏNİN İNFORMATİVLİYİ VƏ KONTEKSTUAL MƏNASININ FORMALAŞMASINDA SİNTAKTİK TƏKRARLARIN ROLU

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik təkrarlar barədə dissertasiya yazılmış, bir çox monoqrafiya və dərsliklərdə məsələnin bu və ya digər aspektləri barədə məlumat verilmişdir (9; 2; 3; 8; 1). Sintaktik təkrarların cümlənin informativliyi və kontekstual mənasının formalaşmasında rolu isə ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə təkrarlarla bağlı məlumatda, qismən də olsa, sintaktik-konstruktiv və sintaktik təkrarlar məsələsinə toxunulur. Sintaktik-konstruktiv təkrar anlayışı altında komponentləri tabelilik əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanaraq sintaktik vahidlər (söz birləşməsi, cümlə) əmələ gətirən təkrarlar başa düşülür. Hesab olunur ki, sintaktik-konstruktiv təkrarlar üzvlənməyən söz birləşmələri və üzvlənməyən cümlələrin təşkilində mühüm rol oynayır. Sintaktik təkrar isə sintaktik-konstruktiv təkrardan fərqləndirilir. Sintaktik təkrar dedikdə -hər hansı söz və ya birləşmənin cümlə daxilində təkrarı anlaşılır (3, s. 273).

“Dilçilik ensiklopediyası”nda sintaktik təkrarlar ayrıca verilməsə də, təkrar başlığı altında iki mənə göstərilir: 1) kökün, əsasın və ya bütöv bir sözün səs tərkibinin dəyişdirilmədən (bəzən cüzi dəyişikliklərlə) tam və ya qismən təkrarlanması nəticəsində yeni sözlərin və frazeoloji vahidlərin yaranması; 2) mətnin gücləndirilməsi üçün səslərin, sözlərin və ifadələrin məlum ardıcılıqla təkrarından ibarət danışıq fiquru (7, s. 100). Ensiklopediyadakı ikinci yozum “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətindəki izahın mətn çərçivəsinə gətirilməsi kimi səciyyələndirilə bilər. Bizim tədqiqatımızda sintaktik təkrarların məndə təzahürü və funksiyaları aspekti daha önəmli hesab olunur. Başqa sözlə, bizim tədqiqatda sintaktik təkrarlar mətnin komponentləri olan cümlələrdə kontekstual mənanın formalaşmasına yardım edən vasitə mənasında başa düşülür.

Professor Q. Kazımov hesab edir ki, sintaktik təkrarlar mətnin yaranmasında mühüm rol oynayır. Mətnin struktur – semantik təhlili sintaktik təkrarlar olmadan mümkün deyil. Komponentlər arasında əlaqə yaradan mühüm vasitə kimi, təkrarlar kontekstual mənanın açılması, hadisələrin müəyyən xətt boyu inkişafı, mətnin qapanması (mövzunun tamamlanması) prosesini tənzimləmiş olur. Təkrar olunan element aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalmış olur (8, s. 468).

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə təkrar olunan söz və ya ifadə həm də kontekstual mənanın nüvəsini təşkil edir. İlk təkrardan sonra məndəki mənə nəzərə çarpdırılan sintaktik vahiddəki mənə ətrafında mərkəzləşməyə başlayır.

Professor Q. Kazımov da başqa dilçi- alimlər kimi sintaktik təkrarların bədii əsərlərdə, satirik və qeyri- satirik əsərlərin dilində üslubi vasitə kimi istifadə olunması fikrini qəbul edir. Müəllifə görə, bədii üslubda anafirik və epifirik təkrarların vəhdət halında götürülməsi müxtəlif obyektləri – ictimai həyatda baş verən müxtəlif hadisələri ümumiləşdirmək, bir mövzu ətrafında toplamaq imkanı yaradır (8, s.470).

Akademik K. Abdullayev təkrarların məndə xüsusi bir sistem təşkil etdiyini göstərir. Müəllifə görə, sintaktik təkrarda təkrarlanan vahid ayrı-ayrı cümlə üzvləri deyil, hətta bütöv cümlə strukturu da ola bilər. Bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərəkən mətn daxilində təbii şəkildə həmin cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və o cümlənin struktur dəyəri azalır. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birləşmənin komponenti və ya mənə hissəsi kimi nəzərdən keçirməli oluruq. Belə olduqda, araşdırdığımız cümlənin mənası ayrılıqda deyil, mürəkkəb bütöv kontekstində dərk olunmalıdır. Burada daha vacib bir məqam ondan ibarətdir ki, mətnin daxilində elə düyünlü nöqtələr olur ki, orada cümlələrin təkrarı daha effektiv olur (1, s.291).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Azərbaycan dilçiliyində cümlənin ifadə məqsədinə görə növləri, söz sırası, əlavə, xüsusiləşmələr, xitablar, durğu işarələri və s. sırf üslubi baxımdan araşdırmaya cəlb olunur (5).

Belə üslubi-sintaktik vasitələrdən biri də təkrirlər hesab olunur. Təkrir bədii əsərlərin dilini daha da zənginləşdirən, fikrin ifadəli, emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər prosesi, hadisəni diqqət mərkəzinə gətirməyə xidmət göstərən sintaktik vasitə hesab olunur. Müəlliflərə görə, təkrir bədii əsərlərdə söz, ifadə və cümlənin təkrarından başqa bir şey deyildir. Lakin hər cür təkrar bədii səciyyəli olmur. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, təkrir bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən, fikrin emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər fikri, prosesi qabardaraq nəzərə çarpdırən sintaktik təkrardır. (5, s. 315).

“Təkrir” və “təkrar” sözlərinin hər ikisi ərəb mənşəli olub, mənalarına görə ciddi fərqlənmirlər:

Təkrar is.[ər.] Bir işi bir daha, yenidən görmə, bir neçə dəfə etmə; bir sözü bir daha, yenidən söyləmə (6, s. 299).

Təkrir is.[ər.] Təkrarlama, təkrar (6, s. 300).

Akademik Ağamusa Axundovun tərtib etdiyi bircildlik izahlı lüğətdə də fərqli mənə göstərilməmişdir (4, s. 397).

Təkrirlərin müxtəlif növləri göstərilir.

Nəsr əsərlərində tərkib və cümlələrin, şeirdə isə misraların əvvəlində yaxud misra tərkibindəki cümlələrin əvvəlində gələn səs, söz və söz birləşmələrinin təkrarı *anafora* adlanır. Başqa sözlə, anafora başlanğıc hissədə gələn təkrardır:

- *Saqqalım yoxdur*, tükü bitməyir. *Saqqalım yoxdur*, sözüm ötməyir. Sözün düzünü deyəndə heyvan oğlu, axmaq oğlu oluram (Cəfər Cabbarlı);

Bu nümunədə *saqqalım yoxdur* ifadəsi cümlənin (mətnin) əvvəlində təkrar olunur. Əslində, bu ifadə

²⁷ Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Azərbaycan dilində atalar sözüdür (Saqqalım yoxdur, sözüm yola getmir). Çəfər Cabbarlı bu atalar sözünü personajın dilində qismən dəyişdirərək şeir formasına salmışdır. Mətnin əvvəlində *saqqalım yoxdur* ifadəsinin iki dəfə təkrarlanması mənənin daha güclü ifadəsinə xidmət edir. Dinləyən(oxucu) öncədən belə bir kontekstual mühitə düşür ki, orada əslində haqlı olan, düz fikir söyləmək iddiasında olan şəxsə inamsızlıq var. Əlbəttə, bu obyektiv fikir, mülahizə deyil, danışanın özünün özü haqqında iddia etdiyi statusdur. Danışana qarşı haqsızlıq bir də onda təzahür edir ki, düzünü dediyi üçün “ heyvan oğlu, axmaq oğlu” adlandırılır. Bizim qəhrəmanın düşdüyü situasiya mətnin əvvəlində təkrarlanan sintaktik vahidlərdə əks olunmuşdur: *saqqalım yoxdur, tükü bitməyir. Saqqalım yoxdur, sözüm ötməyir*. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

- *Pul istəsən, məndə! Mal istəsən, məndə! İgidlik istəsən, məndə! Adam öldürməklilik desən, məndə! Oğurluq-doğruluq desən, məndə! Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağılayırsan? (Cəfər Cabbarlı);*

Bu nümunədə personaj özünü rəqibi ilə müqayisə edərək, hər cəhətdən ondan üstün olduğunu sübuta yetirməyə çalışır. Mətnin əvvəlində tez-tez təkrarlanan söz birləşmələri yarımçıq cümlə funksiyasındadır. Təkrarlanan vahidlər mənənin daha təsirli, daha inandırıcı ifadəsinə xidmət etmiş olur : *Pul istəsən, məndə! Mal istəsən, məndə! İgidlik istəsən, məndə! Adam öldürməklilik desən, məndə! Oğurluq-doğruluq desən, məndə!* Bizim qəhrəman(danışan) özü də təəccüblənir ki, bütün bu sadalanan yüksək insani keyfiyyətlərdən sonra qeyrisi ondan necə üstün ola bilər: *Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağılayırsan?*

Bu cümləni başqa şəkildə də ifadə etmək olardı: *Pul, mal, igidlik, adam öldürməklilik , oğurluq-doğruluq istəsən məndə !*

Hər iki cümləni qarşılaşdırıb müqayisə etsək, sintaktik təkrarın mənəyərətə, kontekstual sahə, mühit yaratmaq xüsusiyyətlərini bir daha əyani müşahidə etmiş olarıq.

Hər iki nümunə haqqında söylənməmiş fikirləri sonuncu nümunəyə də tam şəkildə aid etmək olar:

- *Fərhad! Fərhad, demədimmi sənə getmə ! Demədimmi gəzmə İranın bu xətrənak olan torpaqlarında! Qayıt, qayıt Fırəngistana. Sən gəldin, mən də sənə dalınca sənə xilas etməyə gəlib özümü də bələyə saldım. Fərhad! Demədimmi sənə , bunlar bir insan deyildir ki, ürəklərində rəhm tapasan(Cəfər Cabbarlı).*

Anaforadan fərqli olaraq təkririn epifora növündə nitq parçalarının sonunda sintaktik vahidlər təkrarlanır:

- *Xub, xahiş edirsiniz, buyurursunuz, yaxud tələb edirsiniz?*

- *Şahim, baxın, bütün tarixlərə baxın! Bəşəriyyətin dövreyi- cahiliyyətdən dövreyi –mədəniyyətə qədəm qoymasına baxın, bu fasilədə nə qədər zalım hökmdar varsa, hamısının adı lənətdən başqa bir şey ilə yad olunmayacaq, amma nə qədər həlim, millətə azadlıq və səadət bəxş edən hökmdarlar varsa, hamısının adı rəhmətlər ilə yad olunur(Cəfər Cabbarlı).*

Təkririn daha geniş yayılmış növü cümlənin təkrarı hesab olunur. Bədii əsərlərdə sadə cümlə, mürəkkəb cümlənin baş cümləsi. Söz-cümlə, elliptik cümlə və s. müxtəlif üslubi məqsədlərlə təkrarlanır.

Sadə cümlələr daha çox dialoq nitqində, sual cümlələrində və nəqli cümlələrdə müşahidə olunur:

- *Nurəli. Vallah, Soltan ağa. Heç zad vermə, it kimi qov getsinlər!*

- *Cəfər. Vallah, Soltan ağa. Heç zad vermə, qoy cəhənnəm olub getsinlər(Cəlil Məmmədquluzadə).*

- *Vəlisoltan. Gədə, Nurəli, nə var axı? Nə bir elə gizli sözünüz var ki, pıçıldasınız? Nüseynqulu nə var, Şirəli nə olubdu?(Cəlil Məmmədquluzadə).*

- *Amma Məhəmmədhasən əminin şahidi yoxdu. Ondan ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox ki, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.*

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyənəkdə var, bəlkə pulda yoxdu(Cəlil Məmmədquluzadə)

Bədii ədəbiyyatdan, görkəmli Azərbaycan yazıçıları Cəfər Cabbarlı və Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən götürülmüş nümunələr mətnin komponenti olan cümlələrdə informativliyin yaranması , eləcə də cümlənin kontekstual mənasının formalaşmasında sintaktik təkrarların rolunu bir daha əyani nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: MTM-Innovation, 2016 360s.
2. Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 236 s.
3. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti(öçerklər). Bakı: Elm, 1970, 359 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. F. Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2008, 528 s.
8. Kazimov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Beşinci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
9. Адilов М. И. Система повторов в азербайджанском языке. Автореферат докторской диссертации. Баку, 1968, 68 с.
10. Cabbarlı C. Əsərləri. Üç cildə.I cild, Pyeslər. Bakı: Azərənşr, 1968, 408 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6 cildə.I cild. Bakı: Azərənşr, 1983, 38 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6cildə. II cild. Bakı: Azərənşr, 1984, 195 s.

Açar sözlər: *kontekst, cümlə, mətn vahidi, sintaktik təkrar, informativlik, kontekstual məna*

Ключевые слова: *контекст, предложение, единица текста, синтаксический повтор, информативность, контекстуальное значение,*

Key words: *context, sentence, text unit, syntax repeat, informative, contextual meaning,*

Резюме

В статье рассматриваются роль и функции синтаксических повторов в формировании контекстуального значения и образования информативного содержания предложений, являющихся компонентами текста. На основании примеров, приведенных из художественной литературы, анализируется роль и ведущие особенности синтаксических повторов. Повторяющаяся синтаксическая единица составляет основу, ядро информативности и значения предложения. В статье синтаксическое повторение характеризуется как средство, которое помогает создавать и формулировать контекстуальные значения в предложениях, образующих текст.

Summary.

The article discusses the role and functions of syntactic repetitions in the formation of informative content and contextual meaning in sentences that are components of the text. The role and leading features of syntactic repetitions based on examples from fiction are analyzed. A recurring syntactic unit forms the basis, core of informativeness and meaning of the sentence. In the article, syntactic repetition is characterized as a tool that helps to create and formulate contextual values in sentences that form the text.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.